



եւ աղախնոյ մէջ եղած տարբերութիւնը: Ոչ ոք այլեւս ուրիշին անկողին կը պատրաստէր, ոչ ընտիր կերակուրներ եւ հացազործներ պատրաստ սպասաւորելու: Ոչ ոք նշանաւոր տիկիններու ձեռքերուն ջուր կը լեցնէր, եւ ոչ ոք ազնիւ կտակէ ձեռաց սրբիչներ կը հրամցընէր: Տիկինները գրկուեցան բուրումնաւէտ օճառէն, անուշահոտ իւղերէն եւ երեսի շաքարէն: Սեղաններու վրայէն չքացան գեղեցիկ սպասները: Թարշամեցան պարտէզներու մէջ անուշաբոյր ծաղիկները, արմատէն խլուած էին ճոխ այգիները՝... Եւն. կողմնակի կը լուսարանէ այս վկայութիւնը նաեւ ստուրին դասակարգի գրութիւնը, որ յայտնի է, բոլոր այսպիսի կեանքի մը գիւրուութիւններէն զրկուած էր:

Քրիստոնէութեան<sup>2</sup> ընդունելութիւնը շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է բոլոր Հայաստանի կեանքին վրայ: Սա մտած է հոն հարաւէն՝ Ասորիքէն: Արդէն 260 թուականին կը յիշուի հայ եպիսկոպոս Մեհրուժան: Յետոյ քարոզիչներ երեւցան Փոքր Ասիայէն եւ կապադովկիայէն, որոնց առաջնորդ էր Արշակունեաց զարմէն Գրիգոր, որ պատմութեան մէջ կը յիշուի Հայոց Լուսաւորիչ անուամբ: Տրդատ թագաւորի մկրտութիւնը ազգային ազդեցութիւնները կը հասցընեն 299ին կամ 301ին, պատմիչներէ ոմանք հարկաւոր կը համարին կանխելու զայն ց298 կամ 295 տ.<sup>3</sup>: Յամենայն զէպս 312ին հայերը արդէն կը պաշտպանուէին իրեւ ըրիստոնեայ՝ Մարտիրոսի կայսեր հալածանաց ժամանակ: Այսու հանգերձ Հայաստանի հեռաւորու-

թիւնը Կ. Պոլսէն, եւ հայ ազգին յատուկ ազատ հոգին, առաջնորդեցին այն կէտին, որ ըրիստոնէութիւնը հայոց մէջ մուտք գտաւ ինքնուրոյն ձեւի մէջ: Կանուխ մտած էր Հայաստանի մէջ մի բնութեան վարդապետութիւնը<sup>4</sup>, որ յետոյ Բիւզանդիոնի հետ ունեցաւ սուր կռիւներ եւ հուսկ կազմուեցաւ ազատ հայկական եկեղեցի:

Քրիստոնէութեան ընդունելութեան հետ կը միանայ ծնունդը հայկական գրականութեան<sup>5</sup>: Առաջին հայ գրիչը, որուն գրութիւնը մեզի հասած է՝ պէտք է ճանչնալ Ազաթանգեղոս, ըստ աւանդութեան, Տրդատ թագաւորի քարտուղար: Ազաթանգեղոս գրած է պատմութիւնը հայոց մկրտութեան, ուր կը մտնէ վարքը Գրիգորի Լուսաւորչի. պատմութիւնը գրած է յունարէն լեզուով, բայց յետոյ անմիջապէս թարգմանուած է հայերէնի: Նոյնպէս գրած է յունարէն լեզուով Փաւստոս Բիւզանդացին, պատմութիւնը Տրդատի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդներուն՝ նախ քան Հայաստանի բաժանումը (334-392 տ.): Կարելի է ասորի լեզուով գրուած բլլայի սկզբան Զենոր Գլակի (Գ. դար) պատմութիւնը, որուն հին գրաբար լեզուով թարգմանութիւնն ունինք: Անշուշտ գոյութիւն ունէին այն դարաշրջանին ուրիշ հայ գրիչներ ալ, որոնք օտար լեզուով կը գրէին (գլխաւորապէս յունարէն) իրենց գաղափարները արտայայտելու: Եւնապիոս յոյն գրիչը (Ե. դարու սկիզբները), կը յիշատակէ գիտուն հայ մը Պրոքրեսիոս անունով, որ Աթէնքի մէջ կ'ուսանէր իմաստասիրութեան եւ հռետորութեան դասեր

1. Այս նշանաւոր վկայութիւնը կը յիշուի Հայաստանի վրայ շատ գրութիւններու մէջ. ի մէջ այլոց Զօհանեանի գաղղիքէն «Հայաստան» եւն., զրեպիկն մէջ:

2. Մենք այս ինչորդ կը բացատրենք ըստ Խալաթեանցի, Ֆ. Նեւի եւ Ն. Աղանցի, լրացնելով նոյն ժամանակի ուրիշ աշխատութիւններէ:

3. Վերելք. տես Գոլեն, 193:

\* Ն. Խ. — Յարգելի հեղինակը հետեւելով եւրոպացի մատենագիրներու թիւր կարծիքին կը համարի որ Հայերը իսկապէս միաբնայ=Եւսեբիական եղած բլլան. ինչ որ յայտնապէս սխալ է. քանի որ Հայ Եկեղեցին

միշտ նշուած է Եւսեբիան ու Գիոսկորոսը, եւ իր վարդապետութեան մէջ միշտ դաւանած է զՔրիստոս ճշմարիտ եւ կատարեալ Աստուած, ինչպէս նաեւ ճշմարիտ եւ կատարեալ մարդ: Բոլոր այս օտարներու սխալ կարծիքին շարժառիթը Քաղկեդոնի ժողովին մերժումն է հայերէն, ինչ որ պատմական է, եւ իր դժբախտ պատճառներն եւ հետեւանքներն ունի եկեղեցական միութեան տեսակէտով բայց ոչ դաւանարանական:

4. Յաջորդաբար առաջ բերուած օրինակները, վերջուած են գլխաւորապէս Ֆ. Նեւի գրքէն:

Յուլիանոս սովետաւոր քով, եւ պէտք է համարել որ կը փորձէին իրենց ուժերը իրեւ գրիչներ: Բոլոր ասոնք տակաւին ազգային գրականութիւն չէին, անոր ծաղկելուն համար կը պակսէր ինչպէս առաջ՝ զլիւսաւորը, հայ գիրը:

Հայ գրականութեան գոյութեան խընդիրը մինչեւ Ե դար տակաւին լուծուած չէ վերջնականապէս<sup>1</sup>: Ըստ վկայութեան հայ գրողներու՝ Կորիւնի, Ղազար Փարպեցոյ եւ Մովսէս Խորենացոյ (որոնցմէ երկու վերջինները կը հետեւին գլխաւորապէս առաջնոյն) Ե դարու սկիզբը հայ պատրիարքը Սահակ եւ արեգայ Մեսրոպ Մաշտոց զբաղած են հայ գրոց գիւտի խնդրով: Յետ քանիցս անյաջող փորձերու եղած տառերն յարմարեցնելու, Սուրբ Մեսրոպ բոլորովին նոր գրեր ստեղծեց (ըստ աւանդութեան անոր բունին մէջ երեւցած են անոնք): Այնուհետեւ Սուրբ Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ կը սկսին դպրոցներ բանալ Հայաստանի մէջ եւ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ զբաղիւ: Որ համեմատութեամբ ընդ ժամանակի մէջ ի գլուխ հանեցին եւ տուին Ս. Գրոց թարգմանութիւնը, որուն վրայ հմտւորները կը հիւանան ցայսօր, անոր ճշգրտութեան հակիրճ եւ արտայայտիչ ոճին: — Ըստ ինքեան, հասկնալի է, որ այսպիսի դրոց մը անկարելի է ընդունիլ, առանց իսկական մեկ-նութիւն տալու: Մէկ կողմէն կարելի չէ թոյլատրել որ անմիջապէս հայկական գրութիւնը ներկայանայ կատարեալ ձեւի մէջ (Ս. Գրոց թարգմանութիւնը) ինչպէս Պալլադ Արամազդայ գլխէն դուրս կ'ելլէ սպառազինուած: Միւս կողմէ համոզիչ կարծեաց հանգամանքներ կան թէ հայկական մի կերպ գրութիւն եղած պէտք է բլլայ նախ քան Ե դարը:

Ամենէն աւելի պէտք է յիշել թէ Մեծի Տիրանի ժամանակ Հայաստան մեծ տէրութիւն եղած բլլաւով, անկարելի է որ չունենար գրութիւն իւր կառավարութեան օրով: Հայ պատմիչները շատ անգամ կը յիշեն զբաղըները (քարտուղարներ) թագաւորի, ինչպէս օր. համար Ազաթանգե-

ղոս Մեծի Տրդատի քով: Կարելի է ենթադրել որ այն նամակները որոնցմով հայ թագաւորները փոխադարձ կը գրէին օտար տէրութեանց թագաւորներու, որոնց օրինակները հասած են մեզի հայ պատմագիրներէ, ինչպէս նաեւ հռովմէականներէ, կը գրուէին յունարէն կամ պարսկերէն եւ կամ ասորերէն: Բայց ոչ երբեք կրնային հայ թագաւորները օտար լեզու գործածել իրենց հպատակներուն հետ եւ կամ գրել իրենց սատրապներուն: Մենք գիտենք նոյնպէս որ Հայաստանի մէջ կային կազմակերպուած օրինաւոր դատարաններ<sup>2</sup>: Երբեմն ալ կը կատարուէր ազգահամար<sup>3</sup>: Դարձեալ դժուարին է, որ այս պարագաներուն մէջ զիմէին օտար լեզուի: Շատ բնական է խորհիլ, որ հայերը կը գրէին հայերէն՝ օգտուելով օտար լեզուի գրերէն: Ինչպէս կ'երեւի, զայս ցոյց կու տան ուղղակի Մովսէս Խորենացին, որ կ'ըսէ թէ նախ քան հայերէն գրոց գիւտը, արքունեաց մէջ կը գործածէին պարսկական գրեր, եւ Ղազար Փարպեցին, որ կ'ըսէ թէ արքունեաց մէջ յունարէնի հաւասար կը գործածուէին ասորի լեզուն, այս է, ասորի գրեր եւ գրութիւններ:

Դարձեալ վկայութիւններ կան, որ այս օտար գրութիւնները կը գործածուէին ոչ միայն պաշտօնական գրութեանց մէջ: Մովսէս Խորենացին կը պատմէ թէ Պարսից Շապուհ թագաւորի հրամանով, Մեհրուժան գորապետը, Հայաստանի մէջ «կրակի տուաւ բոլոր գրքերը եւ արգիլեց յունարէն խօսիլը, եւ յունարէնէ թարգմանել»<sup>4</sup>: Եթէ զրբերու անուամբ կարելի է հասկընալ օտար լեզուով գրերը, այն ատեն յիշենք «յունարէնէ թարգմանութիւն» որոշ կերպով կը նշանակէ ազգային, հայ գրութիւն: «Եթէ Գ. դարու մէջ հայերը յունարէնէ թարգմանութիւններ կ'ընէին, -

1. Յաջորդաբար մենք գլխաւորապէս կը հետեւինք Տէր-Մովսէսեանի գրքին:

2. Որուն կը վկայեն Փաւստոս, Գ. 12. - Մովսէս Խորենացի, Գ. 27. - Սուրբ (Սանատրուկի մասին) եւն.

3. Մովսէս Խորենացի Գ. 51:

Տէր-Մովսէսեան ուղիղ կը հետեւցնէ — եւ իրենք չունենալով զիր, պէտք էին թարգմանութիւնները գրել յոյն կամ ուրիշ լեզուի գրերով»։ Ասոր հետ կը միանան այն վկայութիւնները որ ցոյց կու տան թէ հայոց մէջ գոյութիւն ունէր նախ քան Մեսրոպի գտած գիրերը Ս. Գրոց մասնակցութեամբ թարգմանութիւնները թէպէտ Գրոց թեմաւոր (է. դարու զրիչ) տեղեկութիւն կու տայ թէ որոշ կարգ մ'անձանց (Մայրապետներն եւ իր հետեւողները) թշնամաբար կը վարուէին Աւետարանի հին կամ առաջին թարգմանութեանց հետ՝ գործածած էր Գ. Լուսաւորիչ (այսինքն Գ. դարու վերջերը կամ սկիզբն Գ. դարու)։ Ս. Մեսրոպի վարքին հեղինակը՝ Կորնիւն, կը պատմէ թէ ժողովուրդն ընդառաջ ելաւ Ս. Մեսրոպի, երբ սա Ասորիքէն բերաւ նորագիւտ գրերը, ուրախութեան ազաւզակներով եւ հոգեւոր երգերով. պէտք է ենթադրել որ վերջինները երգած են մայրենի լեզուով, հետեւաբար արդէն թարգմանութեամբ էին, եւ անշուշտ նաեւ գրուած։ Նման վկայութիւններ կը գտնենք նաեւ Թովմաս Արծրունիի եւ հետագայ ուրիշ գրիչներու մօտ։

Վերջապէս բոլոր հայ գրողները, որոնք կը խօսին Ս. Մեսրոպի ձեռքով գրոց գիւտին մասին, ամէնքն ալ կը խոստովանին, որ առաջ ալ արդէն գոյութիւն ունեցած էր ուրիշ հայ գրութիւն, «ամենահին ժամանակ հնարած եւ յոյն այբուբենի կարգաւ կարգի գրուած»։ Մովսէս Խորենացուն այս պատմածին համեմատ, վաւերացուց թագաւորը ղեկավարելու է առ ռմն Գանիէլ եպիսկոպոս, բերելու այն գրերը, զոր յանձնած է Մեսրոպին եւ Սահակին եւ անոնք ծանօթանալով անոնց «քանի մը տարիներու ընթացքին մէջ» կը

սորվեցնէին մանուկներուն. բայց յետոյ հասաւ եղան, որ հայ լեզուի ձայներուն հնչման համար, բաւական չէր «փոխ առնուած աղբատին, խեղճ այբուբենը»։ Քանի որ այս գրերը հնարուած էին «ամենահին ժամանակները» պէտք է համարել որ անոնք շատերուն ծանօթ էին եւ Գանիէլի զրկեցին որպէս զի նա կատարելագործէր, «կարգադրելով զանոնք ըստ յունական այբուբենի»։ Նկատելով որ այս գրերը կը սորվեցնէին վարժարաններու մէջ (թէպէտեւ քիչ) տարիներու ընթացքին, կարելի է ենթադրել, որ այն ատեն շնորհիւ այս գրութեան թարգմանութեամբ ըլլան քանի մը գրքեր։ «Միթէ միայն բերական էր Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտաց սորվեցուցածը տարիներով» իրաւամբ կը հարցնէ Տէր-Մովսէսեան։

Բնական է խնդիր կը ծագի նոյնպէս, թէ չունէր արդեօք գոյութիւն արդէն հայ գրութիւնը ուսկից օգտուած ըլլայ Գանիէլ կատարելագործելու իր այբուբենը։ Ն. Ադոնց կը համարի անոր գոյութիւնը «շատ հաւանական»։

Եւ այսպէս բոլորը մեզ կը ստիպեն համոզուելու թէ մեր առաջին չորս դարերու ընթացքին գոյութիւն ունէր հայ գրութիւնը։ Հայ գրիչներու արտագրութեան շարքին մէջ, գրուած յոյն կամ ուրիշ լեզուներով գոյութիւն ունէին ստեղծումներ հայ մայրենի լեզուով ալ, մասամբ օտար գրերով գրուած, մասամբ Գանիէլեան գրերով։ Այս արտագրութիւններն առժամեայ ծառայեցին այն դպրոցին, յորում զարգացաւ հայ գրական լեզուն որ մեզ կը ներկայանայ Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ Ե. դարու, արդէն մշակուած, ընդունակ փոխանցելու բոլոր մտքի նրբութիւնները եւ արտայայտելու յոյն բնագրի բո-

1. Այս պարագային, կարեւոր փաստ տեղ ծառայել կարող են գոյութիւն ունեցող հայերէն քարոզները, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի որ ապրած է Մեսրոպէն ամբողջ դար մ'առաջ։ Յ. Նեւ, եր. 251. արդարացի կ'ենթադրէ որ այս քարոզները հայերէն խօսուած ըլլան եւ յոյն գրերով գրուած։ Սակայն ուրիշ զեմանակները այս կար-

ծիքին չեն համաձայնիր, մեր ձեռքը հասած Գրիգորի քարոզները կամ թարգմանութեամբ է կամ արտագրութիւն վերջին ժամանակներու (հին եւ միջին դարերու մէջ սովորական եղած է կեղծելը, նպատակաւ նոր արտագրութիւնը երեւելի հեղինակի անունով հրատարակելու)։

լոր առանձնայատկութիւնները։ Մեզի հասած չեն այս հին արտագրութիւնները (եւ թէ հարազատ չհամարինք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզները). եւ մենք զիտենք միայն այն գրականութիւնը, որ ծագում առաւ Մեսրոպի նոր գրոց գիւտէն յետոյ (կամ կարելի է կատարելագործեց Գանիէլեան գրերը, աւելցնելով 14 նշաններ 22ի վրայ)։ Այս (մեսրոպեան) գրականութեան զարգացումը՝ արդէն յաջորդ շրջանին կը պատկանի։

ՎԱՆՆՐԻ ԲՐԻԻՍՈՎ (թրգմ. Հ. Յ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ)

2. Տէր-Մովսէսեան, էջ 26, 27. Ի մէջ այլոց ցոյց կու տայ թէ ինչպէս դանդաղ մշակուեցաւ հայ աշխարհաբար գրական լեզուն. եւ ասկից կը հետեւցնէ որ հայ

հին գրական լեզուն (զրաբարբ) կարելի չէ ենթադրել որ փոքր խմբի անձանց կամ մէկ սերունդի ջանքերով ստեղծուած ըլլայ։

## ԱՆՇԵՏԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

### 4. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(Շար. տես Բաղմովէպ 1931, էջ 159)

ԺԳ. 2. Ամբակումին է այս տապան,  
Ի լի աւուրբք առնու զվախճան։  
Մերկ գայ մօրէ եւ մերկ դառնայ,  
(Ե) ստացեալ զբարին զոր գործեաց նա։  
Բոտեալ խնդրէ զոլորմի ձեր  
ԵՈՃՆ թուականին Ի Նոյեմբեր։

ԺԵ. 3. Այս է տապան երապոլցի Տէր Մինասին,  
Տարաշխարհիկ պանդխտութեամբ բնակեալ Ի  
(սմին)։

Ի ծուռ զատիկըն հոռոմոց առ պատճառին,  
Նահատակեալ ընդ Սէֆէրին շիրմին առ սմին.  
Մերում գատիկ զլոյսն իբր տեսին գերեզմանին,  
Յերուսաղէմ հօթէթ առեալ վրկայեցին։

Եկեալ աստէն գնացին ազգ մեր Ի տիվանին,  
Այնց չախորժեալ զայս երկոսին զխտացին։  
Բամեալ գործս էր ՌՁ երեք թըվին,  
Ժ. յօգոստեայ բարեկենդան Աստուածածնին։

Եւ որք դիպեալ ասէք սոցա զտէր ոլորմին  
Եւ դուք լիջիք արժան փառացն Աստուածային։

Ինչպէս յարգելի Տօբթ. Վահրամ Թորգոմեան՝ մենք ալ մեր պրպտութիւնը առնալ այս տապանագիրներուն չհանդիպեցանք «Պալլադ»-ի Ազգային գերեզմանատան մէջ։

ԺԶ. Ա'ն ընկալ Ի քեզ՝ նուազ պարծանաց՝ սարդ  
(վոսփորեան,  
զի Ի քեզ հանգչի լերին զողոթմայ՝ փառք քա-  
(աթեւեան։  
Ո՛ դուք վարդագեղ՝ անմահ զուարթունք՝ ջոկք  
(հրակերպեան,  
չարժեցէք աստէն՝ յակումբ գեղապար՝ քնարեր-  
(զակ ձայն։  
Բղիեսցէ աստէն՝ անթարշաճ՝ նոճի՝ մաքրափայլ  
(չուշան,  
խաղասցեն վտակք՝ խառնեալ ընդ Եգեմ՝ ալիք  
(բիւրակնեան։  
Զի սա բարեփառ՝ հայրենասիրի՝ շքեղ մահ-  
(արձան,  
որ նորոգ պնէ՝ զհին յիշատակ՝ փառազան Հայ-  
(կեան։  
Սա Ի վեր ամբարձ՝ քառաթեւ խաչին՝ Տաճար  
(սրբազան,  
սովաւ կանգնեցաւ՝ գեղեցիկ վարժից՝ նոր ու-  
(սումնարան։  
Սա ճոխ եկամուտ՝ մթերեալ Ի պէտս՝ մանկանց  
(թորգոմեան,  
զիւրաքայլ գործեաց՝ զգոռարակոխ՝ զշաւիղ  
(ուսմանց։  
Եթնակի տասամբ՝ պսակեալ աստէն՝ զիւր ամաց  
(չրջան,  
սլացաւ Ի վեր՝ Ի թոխս Հոգւոյն՝ յանմահից  
(խորան։